

RECORDING OF BUSINESS PROCESSES IN ENTERPRISE IN BULGARIA DURING XVII - XIX CENTURY*

SLAVENA G. STOYANOVA

***ABSTRACT:** According to the requirements of the legislation, the enterprise is a legal entity. As such, the enterprise is a holder of individual rights and obligations. The property character of the rights and obligations is accepted and expressed in monetary (value) measure. The existence of rights and obligations - their occurrence, amendment and redemption, necessitate their recognition. For the purposes of reporting, the ongoing processes that accompany an entity's activities should be recorded.*

***KEYWORDS:** recording, business processes, written evidence*

***2010 Math. Subject Classification:** 91B26*

ЗАПИСВАНЕ НА ПРОТИЧАЩИТЕ СТОПАНСКИ ПРОЦЕСИ В ТЪРГОВСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯТА В БЪЛГАРИЯ В ПЕРОДА XVII - XIX ВЕК†

СЛАВЕНА Г. СТОЯНОВА

Въведение

Съобразно изискванията на законодателството, и по-конкретно Търговския закон, предприятието е юридическо лице. В качеството си на правен субект предприятието е носител на самостоятелни права и задължения, които са с имуществен

---

* This paper is (partially) supported by Scientific Research Grant RD-08-79 of 30.01.2019

† Статията е частично финансирана по проект № РД-08-79/30.01.2019г.

характер. Имущественият характер на правата и задълженията се приема и изразява в паричен (стойностен) измерител. Наличието на права и задължения - тяхното възникване, изменение и погасяване, поражда необходимост от отчитане. За целите на отчетността протичащите процеси, съпътстващи дейността на предприятието, следва да бъдат записвани.

Настоящото изследване представя отразяването на протичащите стопански процеси от гледна точка на отчетността. Фокус на изследването са начините на записване на възникналите стопанските операции в предприятия в България в периода XVII - XIX век.

Записването на разнообразието от протичащи стопански процеси както за държавни, така и за частно-стопански нужди, се е появило на определен етап от развитието на обществото и постепенно се е усъвършенствало. Хипотезите за началото на отчетността, респективно счетоводството, се основават на разкрити археологически паметници и на съхранени исторически сведения.

Свидетелства за това как са записвани и какво е било съдържанието на записите, описващи настъпилите събития от стопанската дейност на търговците по нашите земи през различните векове са запазени и до днес. Едни от най-старите запазени писмени свидетелства са кондиките[‡] или още известни

[‡] Кондиките са книги, водени от църковни и училищни общини, занаятчийски еснафи (сдружения) и отделни търговци. Те съдържат ценни сведения за стопанската история, за църковната борба и въобще за развитието на българското общество. Най-старият документ в Народна библиотека "Иван Вазов" гр. Пловдив е Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф (шивашко сдружение). Кондиката се състои от три книги, писани с различни почерци на гръцки език и обхваща периода 1685 г. – 1857 г. Тя се явява една от първите кондики, запазени до наши дни. Абаджийският еснаф в Пловдив е бил голямо и икономическо мощно търговско сдружение, съществуващо близо три

като летописни книги. Кондиките са водени от първомайстор (игит башия), а в отделни случаи от специално натоварено лице. Основно в тях е било описвано състоянието на касата (състояние и изменение на паричните средства) на еснафа [4]. Отчетността в посочените регистри се е водила с изключителна добросъвестност, с голямо доверие между хората, с чувство на отговорност към обществото и общото имущество на сдружението. В кондиките е намирало отражение и съставянето на запис на заповед, като дадените на заем пари са се описвали много подробно, чрез фиксиране не само на срока на изплащане, но и чрез посочване отделно на „главница“ и отделно на „лихва“ (Фигура 1).

Редица еснафски каси са организирани и влогонабиране. За запазване на интересите на вложителите е съдействало публичното вписване на вложената сума в тефтера на касата, а за опазване на общите интереси на еснафските средства и тяхното целесъобразно изразходване – публичният отчет на първомайстора, съответно на касиера пред лонджата (общото събрание на членовете на еснафа).

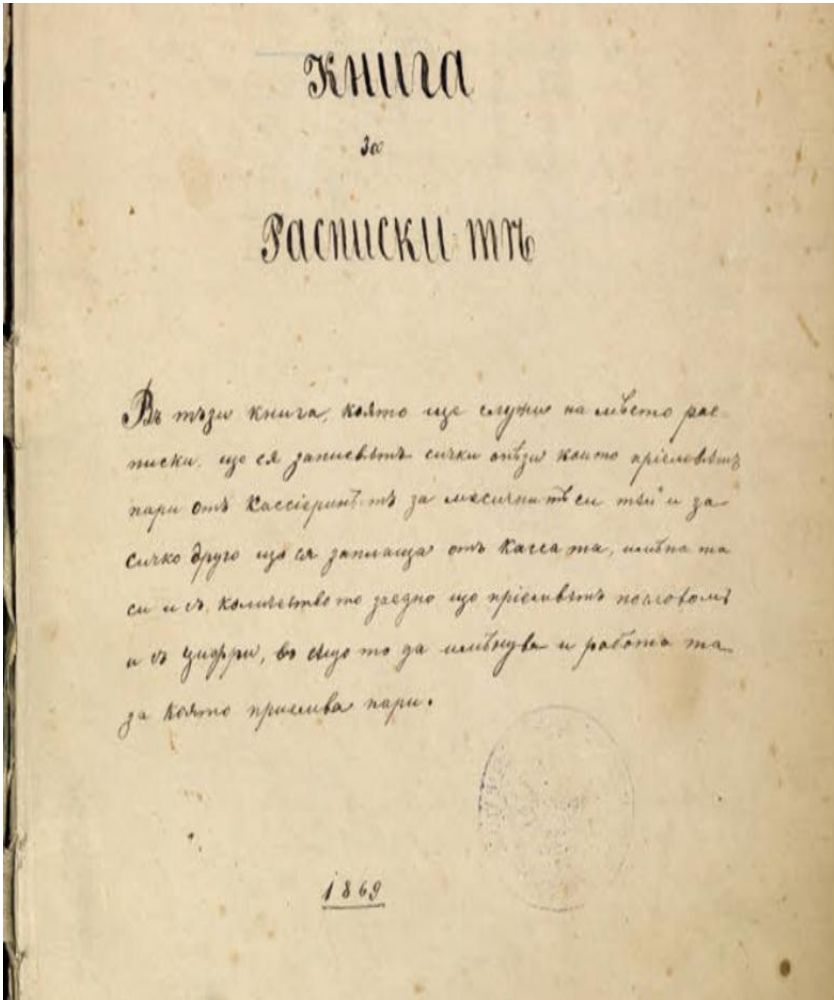

века. В него участват абаджии от гръцки и български произход. Поради национално-църковни борби между българи и гърци през 1857 г. еснафът се разделя на две отделни сдружения - българско и гръцко. „Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф“ е открита от д-р Александър Пеев през 1929 г. в дома на стар пловдивски абаджия и подарена на библиотеката. В 1931 г. материалите се публикуват, като преписът на гръцки език е направен от Миртилос Апостолидис, а преводът на български – от Александър Пеев. Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф има голяма научна стойност, представляваща интерес при проучвания от икономически, социален и фолклорен характер.

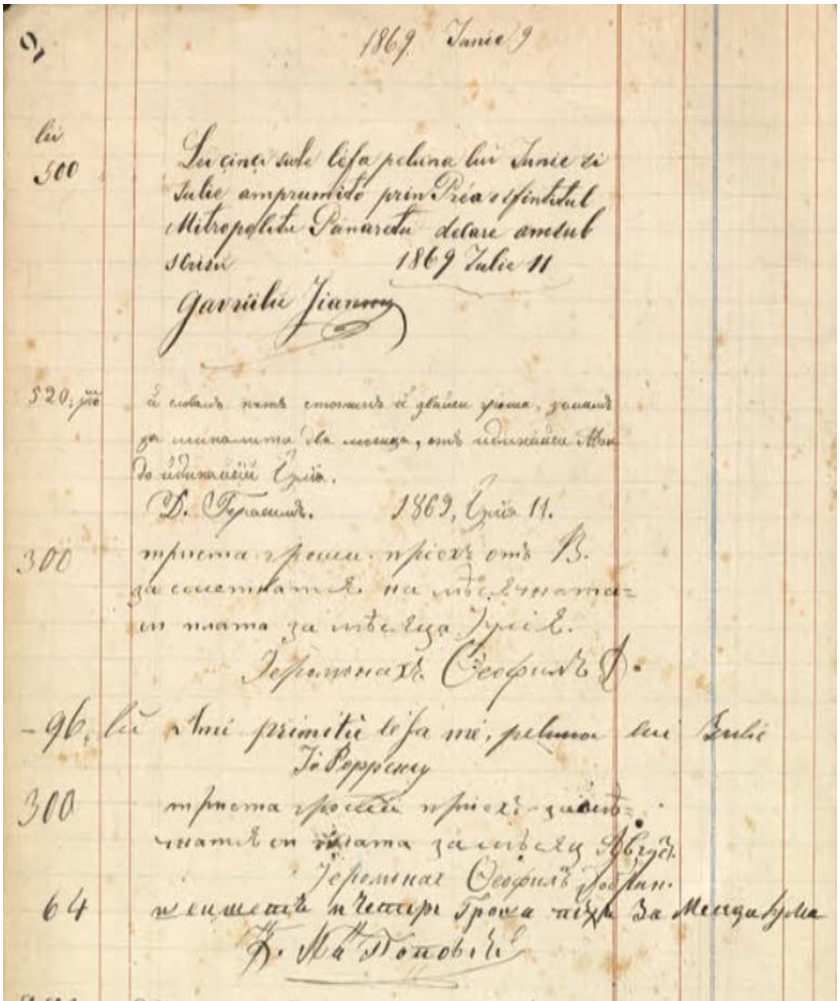
№ 1
 Г-нъ Андрей Хаджи Димитровъ
 като не можъ да си заплати за
 писа на Църковнѣ-тъ Кассиеръ отъ
 пдмладесствъ Ларъ, М. съ лихвъ-та
 заедно, послъ не можъ да полже и
 достоенъ поръчникъ, то остана мѣ
 ветхѣиъ Серий, и издаде само 24
 гурѣ-тъ да се заплати подиръ
 121 денъ. Издаде Записъ, че ако
 не исплати парѣ-тъ на речева-то
 воде, то ще се задлъжава да испла-
 ти и разсѣиѣ-тъ на нѣчи деловнѣ,
 кто то испроводи облакна-та до Уста-
 мѣнъ да го дурѣ.
 1872. Юлиѣ 28-ѣ.

Фигура 1. Из Кондика на общината в гр. Копривщица[7]

За водена отчетност по българските земи в изследвания период говорят и други съхранени писмени свидетелства, а именно тефтерите на дребни търговци, занаятчии, лихвари и други, както и запазените кондики на църкви и манастири. Обхвата на записите е разширен, като освен за паричните средства, сведения се откриват и за църковните книги, за църковни вещи – движимо имущество и богослужебни съдове, както и други данни. Налице е по-усъвършенствана система за отчитане на стопанските факти и стопанските операции от търговците, лихварите, занаятчиите, събирачите на държавни данъци, еснафските организации, църквите, манастирите.

Фигура 2. Из Книга за разписките на българската църква и училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Букурещ[8]

Фигура 3. Из Книга за разписките на българската църква и училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Букурещ [8]

1876 Грѣний 22. Добра

Грѣний 22	Владимирова	отъ Заурларова	88	
"	"	"	364	
"	"	"	216	
"	28	отъ 22 буанъ № 20/27	492	
"	27	отъ Татаръ Металика	500	
"	"	"	15	1685
1876	"	отъ рѣсени	112	
Август 1	"	отъ Татаръ	90	
"	2	"	60	
"	"	отъ рѣсени	33	
"	"	отъ Татаръ	~~274~~	32210
"	7	отъ Татаръ Металика	270	
"	"	"	65	

Фигура 4. Из Кондика на абаджийския еснаф в гр. Добрич [9]

Усъвършенстването на отчетността се дължи и на публикуването на ръководства по счетоводство на гръцки език. Освен състоянието на паричните си средства търговците отразяват в тефтерите си изпратените стоки и получените за тях

пари, както и откриват партии на други лица – предимно доставчици. Формата на откриваната партия е била двустранна - лявата „да дава“ (има да дава), дясната – „да взема“ (да приема, има да взема). По подобен начин е била организирана отчетността на касите – вземанията на касата са отразявани в колона „да дава“, а задълженията – в колона „да зема“.

Запазените в различни краища на България архиви, включващи и тефтери на различни търговци, търгували както в пределите на българските земи, така и извън тях[§], дават възможност да се установи какво е било отчитано, как и кога е било отчитано, какви са били взаимоотношенията между отделните лица, между лицата и властта, как са уреждани взаимоотношенията, как и при какви условия са били давани пари на заем и т.н. Всички операции търговците описвали подробно и аргументирано. При уреждане на спорните въпроси, въз основа на обичайното право, между търговците основно се е ползвал арбитраж. Доказателство за това са редица запазени арбитражни решения, взети на база обстойна проверка на търговски книги, сметки, полици, задължителни писма и други отчетни документи. За арбитри, според изследователите на архивни документи, са избирани преди всичко компетентни и влиятелни търговци, които сами са водили значително усъвършенствано счетоводно отчитане на дейността си.

От гледна точка на отчетността засягаща търговията, следва да отбележим значимостта на водените приходо-разходни книги, които са известни като масарифтефтери. Изследователи

[§] Извън страната търговците търгували по редица пътища с италианските републики, с Дубровник, със западни държави. Благодарение на обществените контакти търговците се пренесли в страната новостите в търговската практика – нови образци на стоки, нови (за времето си) понятия за търговска техника и чест, нови схващания за граждански права и свободи, нови обичаи и културни ценности. Последните са заслуга на католическите монаси българи – чипровските монаси, получили образованието си в Италия.

като Н.Тодоров, В.Мутафчиева, А.Велков и други, чиито разработки обхващат визирания период, посочват, че централната власт на Османската империя е поддържала много строга и ефективна за времето си финансова отчетност [4]. Отчетност на извършваната дейност са водили и търговците. В откриваните от тях регистри са намирали отражение всички партиди (сметки), свързани с отчитане на отделни обекти на отчитане – каса, вид закупена стока, име на съответен контрагент (доставчик или купувач). Изходната информация за извършване на записите в регистър „Главна книга“ се е вземала от задължително водения по онова време друг регистър – регистър - мемориал или дневник. В него, в хронологичен ред, са записвани всички стопански операции, извършени през деня, след което информацията е била пренасяна в Главната книга, наричана още „маестро“. През разглеждания период документирането на операциите на търговците се е извършвало в търговски книги – регистри, много от които са запазени и до днес.

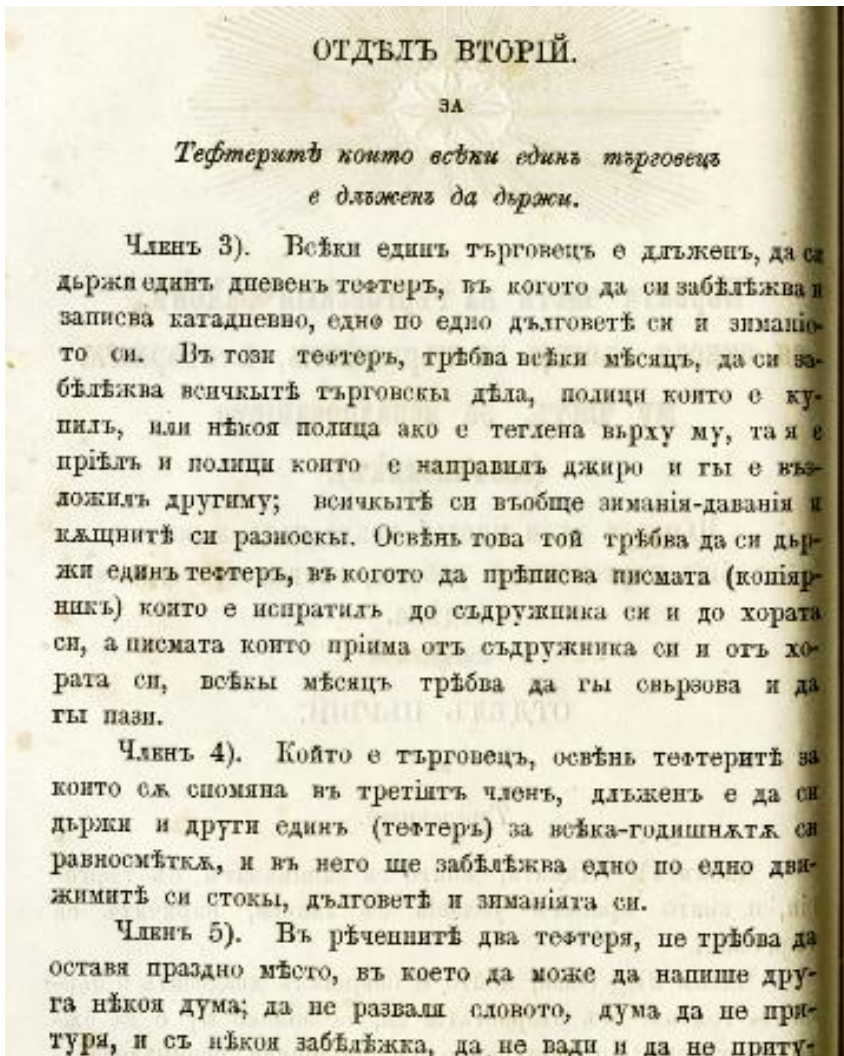
Откритото в някои от водените регистри в началото на XIXв. зачертаване на определена вписана информация се определя от някои автори за грешка при описване, която се е поправяла чрез зачертаване с една или две черти. Според нас зачертаването може да бъде прието като отпадане на задължение или вземане, вписано по съответната партида. Основание за това наше твърдение е твърде честото срещане на зачертаване (с една или две плътни кръстосани линии) в определен регистър или регистри от разглеждания период, което приемаме, не е поради незнание, респективно допускане на грешка/и на съответното лице, натоварено с вписване на протеклите стопански операции в регистрите. Грешки при вписване на информация са допускани, но не би следвало да имат така изразен явен и масов характер. Отстраняването на допуснатата грешка/и, чрез коректурен способ (способ на зачертаването) се прилага, когато воденето на счетоводството (сметководството) е ръчно и допуснатата грешка/и е във вториен счетоводен документ и/или регистър. Сгрешените

данни са от качествен характер, а не от количествено-стойностен. Считаме, че посочените до тук аргументи потвърждават нашата теза, че зачертаването в регистрите се е ползвало по-скоро за отразяване на отписване на възникнало преди това вземане или задължение, макар да не изключваме възможността способът зачертаване да се е ползвал за изправяне на допуснатата грешка. Последното обаче не би следвало да се прилага масово, тъй като в такъв случай говори за недостатъчна подготвеност на лицето, натоварено да води отчетността на предприятието.

Стриктното водене на отчетност, особено през XIX век, свързваме и с действащата нормативна уредба, и по-конкретно Търговски закон. В тази връзка, следва да се отбележи, че в Царски търговски законник, частта Търговски закон [5]**, е отделено специално внимание на книгите (тефтерите), които всеки един търговец е бил длъжен да води (да държи). В подкрепа на посоченото представяме тази част от Търговския закон, в която е описано колко и какви трябва да бъдат книгите (тефтерите), които следва да води (държи) всеки търговец (Фигура 5 и Фигура 6).

** Според Д. Спасов Турският търговски закон представлява почти буквален превод на френския търговски закон и урежда материята на водене на търговските книги.

Фигура 5. Из Царски търговски законник, част Търговски закон [5]

ря по краищата на теѣтерѣтъ малко или много рѣчи. На свѣршияка на всѣкъ година, търговеца ще си занесе дневната книга на търговското сѣдилище, дѣто прѣдѣ присутствіето му, единъ особень чиновникъ отъ сѣдилището, ще подпише рѣченната [дневна] книга; обаче рѣченниятъ чиновникъ подъ никакъвъ прѣдлогъ, не трѣбва да прочита ни една думка отъ книгата му. Прѣди да си запише нѣщо въ тѣзи книга, единъ особень чиновникъ пакъ отъ търговското сѣдилище, ще натура броеветѣ на страницитѣ я, и отъ долу като забѣлѣжи отъ колко страници е книгата, ще си и подпише.

Членъ 6). Търговцитѣ не трѣбва да си уповаватъ само на потребнитѣ узаконенія записани въ теѣтеритѣ имъ, които сѣ длѣжни да държатъ, нѣ тѣа ако си ги държатъ нередовно и неправилно, когато се случи да бѣдѣтъ на сѣдѣ, такъва несъобразни съ правилата теѣтери, ще се сѣятатъ за нередовни.

Членъ 7). Когато се сѣдѣтъ търговцитѣ, не се заповѣдва да си донасятъ теѣтеритѣ, обаче когато се раздѣли дружество или наслѣдіе, или се появи нѣкое испаднованіе, тогава потребнитѣ теѣтери, искатъ се официално отъ търговското сѣдилище.

Членъ 8). Търговскитѣ теѣтери които сѣ наредени спорядъ горѣрѣченитѣ правила, ще се приматъ за доказателство и фактъ въ распри, които се появава мѣжду търговцитѣ.

Членъ 9). Когато се разгѣжда една давія, за да бы се извадилъ на явѣ прѣдметътъ за когото е распрята, търговското сѣдилище, официално ще порѣчи да се донесѣтъ търговскитѣ теѣтери, за да се прѣгѣда само прѣдмета, за когото е давіята,

Фигура 6. Из Царски търговски законник, част Търговски закон (продължение) [5]

Видно от представеното (в горните две фигури), това са:

- Дневен тефтер, или още Дневник за хронологическите записвания (сегашно наименование), в който всекидневно се отбелязват възникналите задължения и вземания;
- Копирник - Копирна книга (Книга за писмата) или към днешна дата Дневник за входяща/ изходяща кореспонденция, служещ за вписване на писмата, които даденият търговец е изпратил и/или получил от своите съдружници и/или хората си, като задължително е било тези писма да бъдат съхранявани (пазени);
- Книга за годишна равностетка, в която търговецът следва да вписва „движимите си стоки, дълговете и вземанията си [5]“.

Книгите (регистрите) които е трябвало да бъдат водени от всеки търговец, са имали, както имат и сега, важна роля в отчетния процес. Освен за регистриране на протеклите стопански процеси в предприятието на търговеца, водените книги имат своето значение и доказателствена сила при възникване на спор между търговци.

Описание за броя, вида, съдържанието, начина и сроковете на съхранение на търговските книги има и в приетия през 1897г. Търговски закон, Глава четвърта, чл.31 до чл. 44 [6]. Във визираната нормативна уредба се посочва, че:

- Всеки търговец е длъжен да води непременно следните три вида книги: дневник (journal), книга за инвентарите и равностетките, и книга за търговската кореспонденция;
- В дневника търговецът се задължава да вписва ежедневно всичките си търговски сделки и договори, акцепти и джира на търговски записи и въобще да отбелязва (забелязва) всичко, каквото той, под каквато и да е титла, приема или изразходва, а така

също и да отбелязва(забелязва) в края на всеки месец домашните си разноски;

- В писанията (вписванията) не бива да се оставят празни места. Също така, забранени са всякакви изтривания, зачерквания или прибавки в текста;
- Всеки търговец е длъжен, при започване на търговията си, да състави инвентар (опис) на всичките си недвижими имоти, вземанията и дълговете, количеството на личните пари и останалите си имоти, както и да обозначи стойността на отделните имоти, като при това състави и равностметка за отношението на актива към пасива. Този опис и равностметката трябва да се съставят всяка година;
- Ако търговецът притежава такъв склад, описването на който, по естеството на търговското предприятие не е възможно да става всяка година, то складът трябва да се описва всяка втора година;
- Описът и равностметката трябва да се впишат в особена за тая цел книга и да се подписват от търговеца. При събирателните и командитните дружества, посочените документи трябва да се подпишат от всичките лично отговорни съдружници. При съставяне на опис и равностметката, имотите и вземанията трябва да се обозначат по стойността им във времето на съставянето му. Съмнителните вземания трябва да се опишат по вероятната им стойност, а безнадеждните трябва да се отпишат;
- Всеки търговец е длъжен да записва по хронологически ред в особена книга всичките изпращани от него писма, а така също да съхранява всички отнасящи се до заведението му (предприятието му) писма;

- Книгите, воденето на които е задължително за търговците, трябва да бъдат провървени (подвързани, прошнуровани) и снабдени с текущи числа на страниците и краищата на връвта да са запечатани с печата на надлежния нотариус или околийския съдия. На последната страница на тези книги съдията, със собственоръчния си подпис, удостоверява числото на листовите и страниците на книгите и скрепя това с удостоверение с печата на съда;
- За регистрирането на търговските книги (задължителни и спомагателни) се взема такса;
- С изключение на книгите за копиите - книга за копиране на търговската кореспонденция, другите задължително водени търговски книги следва в края на всяка година да се представят на надлежния нотариус или околийски съдия за сключване и преподписване, което се е извършвало по определен формат, а именно:

Днес, на ..(дата).. ..... год., ми се представи настоящата търговска книга (дневник, инвентар и пр.) на търговеца ..... и се утвърди от мене като засвидетелствана.

Подпис и печат на нотариуса или околийския съдия.

- За визиране (заверка) на търговските книги се взема такса;
- При всеки нотариус и/или околийски съдия трябва да се води особен регистър, в който да се отбелязват (забелязват) имената на търговците, които са представили книгите си, обозначението на книгите и числото на листовите. Същият ред се прилага (държи)

и по отношение на предвиденото сключване (регистрация) и засвидетелстване (заверка) на търговските книги;

- Търговците са длъжни да пазят търговските си книги в продължение на десет години, като се счита от последното вписване. Същото важи и за търговските писма, инвентари и равносметки;
- Редовно водените книги на търговец служат за доказателство в спорове, произхождащи от търговски сделки;
- Доказателствената сила на търговските книги не се променя (изменя), ако те се водят от помощниците на търговеца;
- Представянето на търговските книги в целия им обем може да се постанови(изиска) от съда по дела: за наследство, за общ имот, за разделяне на съдружески имот и в случай на несъстоятелност.

Прави впечатление, че в Търговския закон от 1897 г., в описателната част на съдържанието на водените книги, освен отразяване на протеклите събития (стопански операции) със съответните им стойности, се съдържа и елемент на последващо оценяване, което от гледна точка на счетоводната отчетност е с особена значимост. В потвърждение цитираме чл. 35 от посочения закон: „При съставяне на описа и равносметката, имотите и вземанията трябва да се обозначат по стойността им в време на съставянето му. Съмнителните вземания трябва да се опишат по вероятната им стойност, а безнадеждните трябва да се отпишат“ [6]. Друг елемент, който според нас е от особена значимост за гарантиране на достоверността на създаваните документи и документооборот през изследвания период, е включеното на изискване за прошнуроването на книгите. По този начин, според нас, се е осигурявала надеждност на информацията и достоверност на свързането на попълнените листа в

регистрите, като така се е намалявал риска от последващо манипулиране на записите. Надлежно и редовно водените търговски книги са могли да служат за доказателство при възникнали спорове, произхождащи от търговски сделки, т.е. имали са доказателствена стойност.

Прегледът на развитието на записванията на стопанските операции у търговеца в периода XVII - XIX век, без да претендира за изчерпателност, дава възможност да обобщим: предмет на отчитане, т.е. онова, за което се водят сметки, са били най-различни дейности – търговия, занаятчийство, сарафлък^{††}, църковни и училищни разходи, откупуване и събиране на данъци, къщни разходи, предприемаческа дейност и други подобни дейности. В много от достигналите до нас писмени свидетелства е посочено, че за обектите, които са отчитани следва да се откриват партии или сметки. Вземанията от длъжниците и получените от тях суми са водени разделно, на две страници, като в ляво обикновено са записвани вземанията от длъжниците, а в дясно – получените от тях суми, или получените суми под форма на заеми от други лица. Търговците са водели стриктна отчетност, съобразявайки се с действащите закони. Водели са необходимите книги и регистри, завеждали са и са приключвали счетоводните сметки, съобразно възприетия подход.

ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Бонев, Ж., С. Дурин. Речник на счетоводните термини. – С., Делова седмица, 2000.
- [2] Буров, С. и др. Съвременен тълковен речник на българския език – С., Габеров, 2000.
- [3] Владимиров, И. Търговско право. -С., Ромина, 2006.

---

^{††} Сараф - човек, който се занимава с размяна, обмяна на пари, от което печели.

- [4] Спасов, Д. Счетоводството по българските земи. – Свищов, СА „Д. А. Ценов“, 2000.
- [5] Царски търговски законник, преведен от турски от Ст. Д. Попов, Издание Русчук, книгопечатница на Дунавска област, 1866.
- [6] Търговски закон от 1897г, утвърден с Указ № 93 от 18 май 1897г., обн. ДВ, бр.114 от 1897г ., отменен с чл. 1 от Указ № 490 за отменяване на Търговския закон и на Закона за дружества с ограничена отговорност - изв. бр. 78 от 1951г.
- [7] Кондика на общината в гр. Копривщица, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий, Дигитална библиотека, www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=294
- [8] Книга за разписките на българската църква и училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Букурещ, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий, Дигитална библиотека, digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationSearch.aspx?DWSubSession=19638&v=1796
- [9] Кондика на абаджийския еснаф в гр. Добрич, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий, Дигитална библиотека, <http://digital.nationallibrary.bg/>

Славена Господинова Стоянова
ШУ „Епископ Константин Преславски“
E-mail: slavena.stoyanova@shu.bg